

Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez.

Az *á* hang Árpád-kori előzőjének jelölése.

Ismeretes dolog, hogy az Árpád-korban a mai *á* hang előzőjét két betűvel: *a*-val és *o*-val jelölték. E jelölések hangértékének megállapításával SZINNYEI JÓZSEF foglalkozott legbehatóbban, s két mélyreható tanulmányban (Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? Nyr. XXIV; Középkori nyelvemlékeink olvasása, NyK. XXVII) kimutatta, hogy az *a* betűvel jelzettek egy részét *á*-nak, az *o*-val írottakat pedig *á*-nak kell olvasni.

SZINNYEI kétrendbeli értekezése valamennyi rövid magánhangzónk jelölése történetével foglalkozik, a legnagyobb figyelmet azonban, különösen első értekezésében, az *á* hangnak *a* és *o* betűkkel való jelölésére fordítja. Az alábbi sorokban én is csupán ezzel az *a* : *o* jelöléssel akarok foglalkozni.

SZINNYEI szerint az *a* betűt «rövid hang jelölésére három esetben találjuk teljes következetességgel alkalmazva: a) jövevényszavakban, pl. *paradisum*, *angel* HB., *zulga*; b) szó végén mint tövéghangzó vagy ragvéghangzó jelölőjét, pl. *fa*, *odutta*, *zocoztia*, *mulchotia* HB., *folua*, *holma*, *hida*; c) az *á* hangzós szótagot megelőző szótagokban, pl. *zakadat* 1055, *Aianduc* 1152, *halalnec* HB.» (NyK. XXVII. 241); — az *o* betűről pedig ezt írja: «Az egész Árpád-koron végig, sőt még tovább is, körülbelül az Anjou-korszak végéig, meglehetősen általános divatú az *o* betűvel írás; azonban már kezdettől fogva előfordul mellette az *a* is, eleinte (a XI. és a XII-ik században) gyéribben, a XIII.-ban már sűrűbben, s a XIV.-ben, különösen a második felében, még gyakrabban, míg végre a XV-ik század kezdetétől fogva majdnem egészen általánossá válik az *a* betűvel írás . . . A tényállás tehát a következő:

azt a hangot, a melyet rendszerint az *o* betű jelölt, elég gyakran az *a* betűvel is írták; később az *o* mellett mind sűrűbben tűnedezett föl az *a*, míg végre egészen általánossá lett» (Nyr. XXIV. 154, 155. l.).

A mai *m. a* hangnak *o* betűvel való írásánál tehát SZINNYEI ingadozásokat lát (v. ö. NyK. XXVII. 241: «kételkedésemnek első oka . . . a hangjelölésbeli ingadozás volt», s ugyanez a szó többször olvasható értekezésében), s ez ingadozások, következetlenségek okát azokban a térítőkben keresi, a kik minket a latin-betűs írásra tanítottak. SZINNYEI értekezése írásakor ugyanis sziklaszilárdan állott a VOLF-féle elmélet, a mely szerint minket a latin-betűs írásra Velence és vidékének papjai tanítottak. SZINNYEI tehát azt kutatta, «minő hangot jelöltek a Velence-vidéki olaszok a XI. században az *o* betűvel» (Nyr. XXIV. 194), s úgy találta, hogy a velencei olaszok *o*-ja kétféle hangot jelölt az ő nyelvükben: zárt *o*-t (= körülbelül *m. o*, csak kissé nyitabb) és nyílt *o*-t (= körülbelül *m. a*, Nyr. XXIV. 194). Ezzel a kétségtelenül helyesen megállapított velencei olasz hangsajátsággal aztán megmagyarázódnának mind az ingadozások, mind pedig a *m. a* hangnak *o* betűvel való írása.

Bizonyára ismeretes lesz olvasóim előtt, hogy én a magyar helyesírás történetében szabályokba foglalható következetességet hangsúlyoztam több helyen (v. ö. a «M. Nyelv» cz. folyóirat I. 184, NyK. XXXIV. 132. s köv. l., M. Könyvszemle 1904. évi folyam 112. s köv. l.). Az sem került el talán olvasóim figyelmét, hogy én a VOLF-féle velencei olasz térítőket hirdető elméletet nem vallom. Sok érvet hoztam fel ellene s a magam nézetének védelmére «Szláv jövevényszavaink» című értekezésemben. Azonban részletesen még nem nyilatkoztam a magánhangzók jelöléséről, jóllehet minden egyes alkalommal nem mulasztottam el megjegyezni, hogy SZINNYEINEK Árpád-kori emlékeink magyar szavainak olvasását illető elméletét föltétlenül helyesnek tartom. Ezért tartottam szükségesnek a dologról részletesebben írni, s ezúttal a mai *m. a* hang Árpád-kori előzőjének *a* és *o* betűvel való jelöléséről akarok szólni.

SZINNYEI, mint említettem, az *o* jelzéseknél ingadozásokat lát. Szerinte a mai *a* hang nem csupán *o*-val, hanem eleinte ritkábban, később sűrűbben *a*-val is van írva. Ilyen ingadozásokat

azonban azokban az esetekben is meg lehet állapítani, a melyekben SZINNYEI tanítása szerint *a* betűnek kellene állani. SZINNYEI szerint pl. az *á* hangzós szótagot megelőző szótagban levő mai *á* hangot régen *a*-val írták (értéke: *ā*). A *szakadát* szó második tagjában csakugyan mindenkor *a* betűt találunk (számtalan példa az OklSz.-ban), más szavakban azonban szép számmal találunk kivételeket is. ANONYMUS krónikája pl. az *Alpár* helynevet következetesen *Olpar*-nak, *Opar*-nak írja (v. ö. 14, 16, 30, 38, 40. §§.), s ugyanitt az *Abád* helynév *Obad* alakban van közölve (57. §.). Ez írásra elég szép számmal lehet példákat idézni, s megállapítható, hogy csak bizonyos szavakban van az *á* előtti szótagban mindenkor *a*, a szavak másik részében van egy időszak, a mikor *o* az írás (v. ö. pl. *határ* legrégebben *hotar*). Látszólag nem következetes a jelölés az idegen eredetű, *ā*-val ejtett szavakban sem. SZINNYEI megállapítása szerint pl. a *Balaton* szóban nem csupán a legrégebb időben kellene *balatin*-t, *bolatin*-t írni (így van írva az 1055. tih. okl.-ben), hanem később is, mert *a* szóban az *a* etymologiai értékű (l. alább), s ANONYMUSnál mégis *bolotun* (49. §.), KÉZAINÁL *bolotum* (ed. M. FLORIANUS 19. §.) az írott alak. SZINNYEI arra, hogy mikor írtak a régiek *a* betűt, három szabályt állított föl, de ezek közül kétségtelenül következetesen alkalmazva csak a *b*) alatt említett található; t. i. a szóvégi tövéghangzó vagy ragvéghangzó mai *á* egykori előzője a régi emlékekben csakugyan kivétel nélkül *a*-val van jelölve.

S mégis mindazok a pontok, a melyekre SZINNYEI az *a* írást megállapította, helyeseknek bizonyulnak, ha az adatokat kissé máskep csoportosítjuk. Nem szabad elvül fölállítanunk, hogy a régi emlékekben az ingadozások közönségesek. Ingadozások ugyanis csak a legkisebb számmal vannak, mert ha mi egy-egy szónak alakjait kronológiai sorrendben állítjuk össze, akkor látjuk, hogy egy-egy szónál az esetek túlnyomó többségében a legnagyobb szabályosságot állapíthatjuk meg, a mint arról az OklSz. legtöbb cikke meggyőzhet (l. még SZAMOTA, NyK. XXV. 131.).

Ha mi mármost olyan szavakat állítunk kronológiai sorrendbe, a melyekben ma *á* hang van, de a melyek bizonyos korban *o*-val vannak írva, akkor igen sok szónál fogjuk tapasztalni, hogy az *o*-val írt alakoknál régibbek is vannak, t. i. olyanok, a melyek legrégebben *a*-val vannak írva. Példáim a következők:

A) Olyan *á*-val való szavak, a melyeknek az eredete ismeretes: α) Latinbetűs emlékekben előforduló szavak:

1. *Balaton*. Ennek a szónak emlékeinkben a legrégebb alakja *balatin*, *bolatin*, így van írva a szó az eredetivel kétségtelenül egykorú vagy közel egykorú 1055-i tihanyi alapító oklevélben. Későbbi emlékekben *bolotun* (ANONYM. 49. §.), *bolotum* (KÉZAI, ed. M. FLOR. 19. §.), még későbbben *Balatom* (VERANCS. Diction. 118. l.), *Balaton*. Ismeretes dolog, hogy a *Balaton* szó a szláv *blato* melléknevi *blatъnъ* alakjából való (v. ö. MELICH, Szláv jövevényszavaink I. 2, 101. l.); a legrégebb írott magyar alak tehát híven visszatükrözi a szláv *á* hangot, a melyet emlékeink csak később írnak *o*-val.

2. *Fancsal*. Legrégibb feljegyzett alakja *Fancel*, az 1055-i tihanyi oklevélben olvassuk: «Signum *Fancel* comitis». Későbbi helynevekben található alakjai: *Fansol* (Várad i regestrum), *Fonsol*, *Fonchol* (Várad i regestrum, Oklevélszótár, MELICH. Szláv jövevényszavaink I. 2, 168.), *Fanchal* (CSÁNKI I. 206.), *Fancsal*. A *Fancel*—*Fansol*—*Fancsal* ugyanolyan hangmegfeleléssel alakult, mint a m. *angyal*, melynek írott alakjai *angel* (HB.: *archangelt*, *angelcut*) — *angol* (KT. szal.: *angol*[u]noc, [a]ngolucnoc) — *angyal*. Hasonló románnyelvi személynévet is találunk rätoromán oklevelekben *Fancello*-nak írva (JOPPINÁL). A rätoromán *Fancello* személynév pedig egy a rätör. *fantschello* «kind» szóval, a mely a lat. *infans* (v. ö. KÖRTING EtWb.) származéka. Az idegen nyelvi etymologikus *á* tehát legrégebben nálunk is *a*-val van írva, s csak később jelenik meg az *o*-val írt alak.

3. *Aszó*. Legrégibb alakját az 1055-i tih. alap. oklevél őrizte meg, s *azah*-nak, személyragozva *azaa*-nak van írva. Számtalan oklevélbeli példa van az *aszó*-ra az OklSz.-ban, s az itt levő adatok alapján a később írott alakok időrendi sora ez: *ozou*(v), *azou*(v), *azo*, ma *aszó*. Nem egészen világos a szó eredete; SZAMOTA szerint (NyK. XXV. 132) az *aszni* igéből ered, GOMBOCZ ZOLTÁN fejtegetései szerint azonban török eredetű a szó (Nyr. XXIX. 54), s a török-ségben megfelelői kirg. *asū*, tölös. šor. *ažik*, teleuti *ažū*, tehát olyan szó, a melyben az *á* az eredetibb, s az *o*-val írt alak a magyar nyelvtörténetből magyarázandó meg.

4. *Asszony*. Legrégibb feljegyzett alakjai *ahchyn*, *asscun* (OklSz.), *achscin* (HB.). Későbbi kronológiai sorrendben való

adatok: *ohzyn, ohsun, oxun, azon, azzun* (Oklsz.), s még később *asszon, asszony*. — Az *asszony* szóról az az eddigi tudásunk, hogy benne az *a* hang az eredeti (v. ö. oszét *axsîn*, NyK. XXIV. 128, MUNKÁCSI, ÁKE. 149.), s így az *o*-val írt alak a magyar nyelvtörténetből magyarázandó meg.

β) Nem latinbetűs emlékekben előforduló szavak:

1. *Magyar*. Arab íróknál *maǧgarije* (NyK. XXVII. 245), *madsgharije* (HFK. 145), CONSTANTINUS PORPHYR.: *Μαζζαροι* (NyK. XXVII. 245). — Latinbetűs emlékeinkben a XI. századra nincsenek adatok; későbbi adatok: *moger* (ANONYMUS 1, 3, 5, 7, 10, 12, 14, 36, 45. §§.), *mogor* (Oklsz.), *mager* (v. ö. 1372. okl. *mager* utcha, Kolozsivárt, az adat a szász Korrespondenzblatt XXVIII. 32. lapján), *magerország*, *magery* (MargLeg. 22, 26, 32, 41, 46, 47, 81, 100. stb.; a kiejtésre v. ö. hogy egy XIV. századi cyrill-betűs kézirat *magerč*-t ír, Századok XXX. 200, s hogy CALEPINUS szótárában Hunni szónál a magyarnak lengyelül *magierowie* a neve), *magiar* (Schlägeli szój.), *magyar* (Oklsz.). Bármiként vélekedjünk is a *magyar* szó eredetéről, annyi bizonyos, hogy első tagjában *a* az eredeti hang (v. ö. NyK. XXVII. 245, és MUNKÁCSI, Keleti Szemle V. 306—308), s így a latinbetűs *o*-val írt alakok a magyar nyelvtörténetből magyarázandók meg.

2. *Haram*. ANONYMUS krónikája 44. §.-ában olvassuk: «usque ad castrum *horom*», míg THÚRÓCZI krónikájában (a II. Istvánról szóló részben) ez áll: «Ea de causa misit imperator exercitum ingentem in hungariam in *haram*». PESTY FRIGYES «Eltűnt vármegyék» cz. műve I. 411. s köv. lapjain olvassuk, hogy ugyanezt a nevet 1239-ben *Horom*-nak, a XIV. században *Haram*-nak írják az emlékek. *Haram* vármegye a mohácsi vész után elenyészett, s így a később írt alakok, a milyen pl. a MOLNÁR ALBERT Dictionariumában előforduló *Haron* (3. kiadás 354. l.) alak tekintetbe nem vehető. Már most ez a *Horom*—*Haram* vár a görög íróknál *χραμ*-nak: *chram*-nak van írva (v. ö. SZABÓ KÁROLY, Béla kir. névtelen jegyzője, magyar ford. 61, HFK. 441. l. és PAULER, A m. nemz. tört. I.), s a mai temesmegyei *Palánk* értendő rajta. Már SZABÓ KÁROLY helyesen jegyezte meg, hogy a gör. *χραμ*: *chram* a «templomot» jelentő szláv *chram* szóból való, a melyben tehát az *a* a régi hang, s az *o* betűvel írt alak a magyar nyelvtörténetből magyarázandó. Ha mármost azt is tekintetbe veszem, hogy a két mássalhangzón

kezdődő jövevényszavak eredetileg a magyarban is megtartották két mássalhangzós szókezdetüket (v. ö. pl. ANONYM. 34, 35. §. *gron*, KÉZAI, ed. M. FLOR. 50: *goron*, ma *Garam* és NyK. XXV. 133), akkor *Haram* várának ezek a feltételezhető és kimutatható írott magyar alakjai: [gör. *chram* m. *chram, *chrom, *hrom (a *ch*:*h*-ra v. ö. NyK. XXXIV. 138), *horom*, *haram*.

B) Olyan *â*-val való szavak, a melyeknek az eredete ismeretlen. *α*) Latinbetűs emlékekben előforduló szavak:

1. *Szarm*. Az 1055-i tihanyi alap. oklevélben *k o k u zarma*, később 1211-ben *ch o c zorma* olvasható. A szó személyragnélküli alakjainak ez a sorrendje: *zormu*, *zorm*, *zarm* (Oklsz. és NyK. XXV. 142), később *zarom*, *zaram* (l. alább). Ennél a szónál két dolgot fogunk magyarázni: először a jelentést, másodszer a hangalakot.

SZAMOTA azt hiszi (NyK. XXV. 143), hogy a szó «rév»-félélt jelent, de e jelentést csak fenntartással fogadja el. PRIKKEK «ág, kiszökellés»-nek értelmezte, s *szárm*-nak olvasva a *szárny* szó ősi formájának tartotta (NyK. XXVI. 81). ZOLNAI a szó írott alakjai alapján nem fogadja el PRIKKEK magyarázatát (v. ö. NyK. XXVI. 212), de SZAMOTA értelmezését sem tarthatja helyesnek, mert az Oklsz.-ban a *szarm* szó jelentése helyett kérdőjelet tesz a szó után. E magyarázatokon kívül van még más két fejtegetés is, a melyek közül az egyik a jelentést, a másik a hangalakot fejti meg. Helynevet jelölő szónál ugyanis mindig kutatnunk kell, hátha az illető szónak valamelyes fejleménye ma is használatos neveink közt. S a *szarm* szónál ez a használatbeli folytonosság kimutatható. Szolnok-Doboka-megyében van egy község, a melyet ma *Szészármá*-nak hívnak. Régebben ezt a községet *Szeszarma*, *Szaszarma*, németül *Seszarmb* néven ismerték. A második szótagban rövid *a*-val van a szó még LIPSZKY Reppertoriumában s egy-szer *Szészarma* az alak Szolnok-Doboka vármegye monographiájában is (I. 543). Bizonyos dolog, hogy az *a* helyén levő *á* csak újabb fejlemény, s nagyon valószínű, hogy a község oláh lakói a nevet rövid *a*-val mondják. Ennek a községnek a nevét egy Zsigmond király-kori oklevél németül és magyarul közli; németül ez van: «*Weizhorn et Mytelldorf*», magyarul pedig ez: «*scoi zorma kuzepfolu*» (v. ö. ZIMMERMANN-WERNER, Urkundenbuch I. 204, 611.). TAGÁNYI KÁROLY helyes fejtegetése szerint (v. ö. Századok XXVII. 45, 46, 324) a *scoi zorma*—*Weizhorn* helyesen *scoi zorma*—

Weizhorn, a szó első tagja a m. *sző* (v. ö. Schlägli sz., Beszt. szój. és OklSz.), a melynek «grau, weisslich, blond» jelentése volt, másik tagja pedig a m. *zarmu, *zormu*, *zorm*, a mely németül *horn*, TAGÁNYI szerint pedig «vizek mentén promontoriumot, s az által képzett öblöt, szarvat jelentett». *Weissenhorn* német helynév ma is több van (v. ö. OESTERLEY, Hist. geogr. Wörterbuch, RITTER's Lexikon), s a *horn* helynevekben levő jelentéséről FÖRSTEMANN ezt írja (Altd. Namenbuch II. 876.): «In den Ortsnamen bedeutet horn so viel als winkel . . . . mitunter mag das so viel heißen sollen, wie eine von dem hauptwohnsitze entlegene niederlassung, ein vorwerk u. dgl. MEYER 86 macht auch darauf aufmerksam, dass dasselbe wort in Ortsnamen den sinn von landzunge annimmt, also ein winkel des landes im wasser bedeutet» (ez utolsóra v. ö. GRIMM Wb. *horn*). Hogy a m. *zarmu, *zormu*, *zorm* helynevekre a *horn* e három jelentése közül melyik mikor illik, azt az illető helyek topographiai fekvése dönti el. Mindenesetre azonban TAGÁNYI KÁROLYNAK sikerült a *Sceizorma—Weizhorn* adattal a m. szót helyesen értelmezni.

Birtokos személyranggal tehát a szó ma *Szészarma*; de mi magában állva ma az alanyesete? Ezt is megfejti ERDÉLYI LÁSZLÓNAK egy megjegyzése. Ő azt mondja (NyK. XXXIV. 395), hogy a régi Duna *zorma* a mai somogy megyei *Zarány* puszta, s hogy *Kak* helynév is van azon a vidéken. Ha mi mármost a somogy megyei *Zarány* puszta régibb írott alakjait kronológiai sorrendbe állítjuk, akkor azt látjuk, hogy LIPSZKY Reppertoriuma e helyet, rövid *a*-val mindkétszótagban, *Zarany*-nak írja, még régebben pedig *Zaram*-nak, *Zarom*-nak, *Zarm*-nak (egyszer *Zarmp*, az adatokat l. CSÁNKI, II. 657) találjuk írva. CSÁNKINÁL a szónak csupán XV. és XIV. századi adatai vannak közölve, de bizonyos dolog, hogy a XIV. századi *zarm*-nál régebbi adatok ezek: *zorm*, *zormu*, *zarmu. A kronológiai sorrendbe állított adatokkal tehát bebizonyítottuk, hogy a *zarmu, *zormu*, *zorm*, *zarm*, *zerom*, *zaram*, *zarany* alakok a mai *Zarány* régibb írott alakjai. A szó hangalakja is a legszabályosabb fejlődést mutatja, a mennyiben úgy fejlődött, mint *almu* (ANONYMUS 3. §.) — *alm—*álm*, *holmu*—*holm*—*halm*—*halom*, *harmu*—*harm—*harum*—*három*. Így lett a *zarmu—*zormu*—*zorm*—*zarm*—*zarom* szó is. A XV. század végén azonban találunk arra is adatokat, hogy *jutalom* h. *jutalam* (v. ö. Sándor-k. 9, 12, 13),

faydalom h. *faydalam* olvasható (Thewr.-k. 278. l.). Hogy itt *o*-ból lett-*e* az *a*, vagy megfordítva, ezúttal nem kutatom; tény az, hogy 1440, 1478-ban *Zarom*, de 1490-ben *Zaram* a mai *Zarány* neve. Mindaddig, a míg a szó *zarom*-má nem lett, *sz* volt a kezdőhangja, a mit bizonyít, hogy *sorm*-nak (Oklsz.) írva is előfordul; a *zarom*, *zaram* alak kifejlődésekor azonban a szó hangalakja összeesett egy obsoen szóval, s úgy mint a régi *szarándok* *zarándok*-ká lett. ebből is *zaram* lett. További fejlődésében még két hatásnak volt kitéve; 1. a szóvégi *m*-ből *n*-en át *ny* lett (v. ö. *Tuhutum*—*Téten*—*Tétény*, *Achtum*—*Ohtum*—*Ajton*—*Ajtony*, *Ábrám*—*Ábrány* stb., NyK. XXXIV. 133); 2. a végzótagbeli *a* egyéb *-ány*, *-ény* végű helynevek analógiájára megnyúlt.

Azt hiszem, mindenkit meggyőztek fejtegetéseim arról, hogy a **zarmu* szó ma is él, s hogy jelentése «horn»; s jóllehet a szó eredetét nem tudjuk, kétségtelen, hogy csak oly szóból származik, a melyben az első szótagban *a* van.

2. *Apa*: 1141—61, 1152, 1156—57, 1174. okl. *Apa* (az adatok részben Oklsz., részben FEJÉRPATAKY oklevélközléseiből valók), ANONYMUS 25. §: *opaforcus*, 1220, 1229: *OPA* (Oklsz., Kovács, Index), később *apa*. A szó eredete ismeretes (v. ö. vogÉ. *āplā*, *āplākwā*: atyuska, FL. *āpa*, KL. *ōpā*, T. *āpā*), csupán első szótagja hangzójának eredeti *a* vagy *o* volta nem bizonyos. Az eddig kifejtett és még alább fölhozandó adatok alapján állítható, hogy a szó a magyarban legrégebben *a*-val hangzott az első szótagban.

β) Görög emlékekben előforduló szavak.

1. *Taksony*. CONSTANTINUS PORPH.-nál *Τάσις* a szó (HFK. 128); a XII. század végéről való, valamint későbbi latin emlékekben *Tocsun*, *Thocsun* (ANONYM. 55, 57. §, egyszer *Tucsun*), *Tocsum* (KÉZAI, ed. M. FLOR. 6. §, másutt *Tocsun*, HFK. 481), *Toxun*, *Taxon*, *Taksony* (CSÁNKI I. 35).

2. *Tas*. CONSTANTINUS PORPH.-nál *Τασίς* a szó (HFK. 128); a XII. század végéről való, valamint későbbi emlékekben *Tosu*, *Thosu* (ANONYM. 6, 20, 21, 22, 23, 28, 29, 39, 41, 53. §§-ok, a 29. §-ban *Tuso* kivakarva *Thaso*), *Thaas*, *Tas* (CSÁNKI I. 36).

Sem *Taksony*, sem pedig *Tas* eredetét nem ismerjük; fel- említem azonban, hogy VÁMBÉRY (v. ö. «A magyarok eredete» és «A magyarság keletkezése és gyarapodása» műveiben az index alapján) az egyiket a tör. *takış*, a másikat a tör. *taş* szóból, tehát

olyanból magyarázza, a melynek eredetileg *á* hangja van s a melynél az *o*-val írt alakokat a magyar nyelvtörténetből kell megmagyarázni.

Az eddigiekben azt állapítottam meg, hogy a mai m. *á* hang akkor van régebben *o*-val, s még régebben *a*-val írva, ha a szóban *á* hang az eredeti; ezt a megállapítást aztán átvittem olyan esetekre is, a mikor nem ismeretes a szó eredete, de abból a jelölésbeli szabályosságból, hogy legrégebben *a*-val, később *o*-val, még később *a*-val van írva, s ma *á*-val mondjuk, következik, hogy ezekben az esetekben is *á* az eredeti hang.

Abból a korból azonban, mikor a mai m. *á* hangot legrégebben *a*-val (= a későbbi *o*-val) jelölték, nem áll valami sok példa rendelkezésünkre. A példák számát azonban tetemesen szaporíthatjuk, ha figyelembe veszünk olyan szavakat is, a melyekben *á* az eredeti hang, a mi legrégebben feljegyzett alakunk azonban csak *o*-val van. A fentebb kifejtettek alapján ilyenkor is *a*-val írottat kell régibbnek föltételeznünk. Egy példa megvilágítja ezt az állítást.

Az OklSz.-ban sok adat van a *haraszt* szóra, s legrégebbs adata *horosth* 1225-ből való (később *horozt*, *haraszt*). SZINNYEI is megjegyzi (Nyr. XXIV. 195), hogy e szóban nem lehetett *o* hang, mert hisz a szlávban, a honnan e szó való, *á* hang van. A *haraszt*-nak ugyanis a szlovénben, horvátban, szerbben *hrâst*, csehben *chrast*, tótban *chrast* (stb.) az alakja. Az én magyarázatom szerint mármost a legrégebben följegyzett magyar alaknak *a*-val kell írva lenni, s ha a szókezdő mai *h* és az idegen szavak két mássalhangzós szókezdetének jelölése történetét is figyelembe veszem (v. ö. *Haram* szónál), akkor a *horosth*, *horozt* alaknál régibb magyar oklevélbeli adat *chrast*, *chrast* (később *hrozt, *horozt*). Ezt az adatot tényleg meg is találjuk egy 1228 tájáról való oklevélben (LAszowski, Mon. hist. nob. com. Turopolje I. kötet), a hol ezt olvasuk: «a duabus arboribus *crastfa* . . . ad arborem *chrast*» (a *ch. c* írásra v. ö. NyK. XXXIV. 144). A *chrast(fa)*: *horosth*: *haraszt* példáján azt akartam bebizonyítani, hogy abban az esetben, ha egy-egy ma *á*-val ejtett, régebben *o*-val is írt szónak az eredete az, hogy benne *á* az eredeti hang, akkor nekünk mindig azt kell feltételeznünk, hogy a magyar nyelvtörténetben az *o*-val írottánál régibbi alak az *a*-val írott. Néhány példát akarok erre is fölhozni.

C) Szavak, melyekben *a* az eredeti hang, s föltehető legrégibb magyar írott alakjuk *a*-val volt jelölve:

α) Eddig ismert legrégebbi alak *o*-val (eredeti emlékekben), később *a*-val írva (eredet ismeretes):

1. *Aba*, *Abád*: OklSz. *Oba*, ANONYMUS 57. §: *Oba*, *Obad*, KÉZAI, ed. M. FLOR. 15, 25, 26, 31, 47. §. *Aba*, későbbi adatok *Aba*, *Abad* (v. ö. Kovács, Index). Az *Aba* szó a tör. *aba* (v. ö. RADLOFF, Wb. I. 621) átvétele (l. VÁMBÉRY, A magyarok eredete 187), a hol tehát *a* a hangzó.

2. *Alap*: 1055. *oluphelrea* (NyK. XXV. 136), ANONYM. 8, 10, 14, 15. §. *Oluptulma* (összetett szó, mert a 15. §-ban *Tulma* magában is olvasható), *Olu*, *Olop*, *Alap* (CSÁNKI III. 316, 544). Török eredetű személynév a tör. *alp* (RADLOFF, Wb. I. 430), *alip* (VÁMBÉRY, A magyarok eredete, index) «höst» jelentő szóból. A törökben személynévül is használva, pl. *Alp-arslan* = oroszlánhös (l. RADLOFF, Wb. I. 430). Legrégibb írott magyar alakja tehát *alip, *alp lehetett.

3. *Amade*. Oklevelekben *Omodeus*, *Omadeus*, később *Amadeus* (v. ö. Turul VII. 47, Kovács, Index). Mivel a szót csehül *Bohumil*-lel fordították (l. ERBEN, Regesta, index), a mi «istennek kedves»-t jelent, a szót a lat. *amare* igéből kell származtatnunk. Régibb írott alakja tehát *a*-val volt, a melyet Kovács Indexe szerint egy 1163-i oklevélben meg is találunk.

4. *Aranyas*. Legrégibb eddig ismert alakja *Oroncs* (OklSz.), később *Aranas*. A név olyan szóból ered, a hol *a* az eredeti hang (v. ö. SZINNYEI, Nyr. XXIV. 147, 195: zend *zaranya* és MUNKÁCSI, ÁKE. 141.).

5. *Lapincs* folyó. ANONYMUS 48, 49. §: *fluuium loponsu*, 1257-ben, 1263-ban *Loponch* (Kovács, Index). Mivel a folyó neve már 865-ben *Labenzu* s ma németül *Lafnitz*, benne *a* az eredeti hang (v. ö. HFK. 449. és Nyelvészeti Füzetek 15: 87.), s így feltehető legrégibb magyar alakja szintén *a*-val volt írva.

6. *Maros*. ANONYM. 11, 44. §: *Morus* és *Morisius* (ugyanígy sok adatban Kovács, Index), Vita S. Gerardi 10. §: *Morosius*, *Moroswar*, *Morisena* (urbs), később *Maros* (SZIKSZAY, Nomenclatura, 1590. évi kiadás 216. l., MOLNÁR Dict.³ 354). Mivel ez a folyónév már HERODOTOSNÁL, PLINIUSNÁL ÉS JORDANESNÁL is *Marisia*, *Marosius*, föl kell tennünk, hogy a szóban *a* az eredeti hang.

7. *Márton*. Eddig ismert legrégebb alakja *Mortun*, később *Mar-ton* (v. ö. Oklevélszótár). Mivel a szó kétségtelenül az egyházi latin *Martin(us)*-ből való, legrégebb magyar írott alakja *Martin. Az *á* újabb nyújtás eredménye (v. ö. még ma is *Kis-marton* ejtést).

8. *Ravasz*. Régebben *ruoz*, *ruoz*, *rouos*, később *rouaz*, *rauaz* (v. ö. OklSz.). Mivel a szóban *i* az eredeti hang (v. ö. SZINNYEI, Nyr. XXIV. 195, MUNKÁCSI, ÁKE. 520: oszét *ruwas*, *ruwās*, *robas*, *rubas*), föltehető legrégebbi alakja nálunk is *a*-val volt írva.

9. *Strassburg*. KÉZAI, ed. M. FLOR. 10. §: ciuitas *Strosburc*. A szóban *i* az eredeti hang, l. OESTERLEY, Hist. geogr. Wb.

β) Szavak, a melyeknek eredetiben megmaradt emlékekben *o* betűvel való alakjuk a legrégebb, de régebbi keltű oklevelek későbbi átírataiban *a* van, s eredetük szerint is *á* van bennük:

1. *Szala*. Egy III. Béla király-kori oklevélben *Zola* (FEJÉRPATAKY, III. Béla kir. okl. 15), régebbi, de átírt oklevelekben *Zala* (1141—61-ben). Mivel ez a név már a IX. században a «*Conversio Bagoariorum*»-ban is *Sala* (v. ö. OESTERLEY, Hist. geogr. Wb. és MELICH, Szláv jövevényszavaink I. 2, 149), s mivel eredete szerint is *á* van benne, itt is régebbi m. írás az *a*-val való írás.

2. *Albert*. XIII. századi eredeti oklevelekben *Olbert* (KOVÁCS, Index és az erdélyi szász Korrespondenzblatt XXVIII. 30), de régebbikeltű, későbbi átíratokban *Albertus* (v. ö. V. s. Gerardi 11. §.). Mivel a szó a ném. *Adal-brecht* mása, itt is *i* az eredeti hang, s az *a*-s írás az eredetibb.

3. *Apulia*. Egy 1370. oklevélben *Opulia* (v. ö. Kovács, Index, FEJÉRPATAKY, II. István kir. oklevelei 22. l.), régebbi keltű, de másolatban fennmaradt emlékekben *Apulia* (KÉZAI, ed. M. FLOR. 12, 13, 36. §.), később *Apulia* (CALEPINUS szótára). Az *Apulia* szóban *i* az eredeti hang (v. ö. WALDE, EtWb. der lat. Spr.), s így az *a*-val írt alak a régebb.

4. Ismeretlen az eredete ANONYMUS *Ohtum*-, *Othum*-jának (11, 44. §.). Mivel azonban ez a név régebbi keltű, de későbbi átírásban megmaradt emlékekben *Achtum*-nak van írva (v. ö. Vita s. Gerardi 10. §.), s mivel ennek a szónak ma *Ajtony* a megfelelője, azt kell állítanunk, hogy e személynev olyan szóból ered, a hol *i* az eredetibb hang. Egyébiránt hogy az *Achtum* régebben feljegyzett alakot őrizett meg az ANONYMUS-féle *Ohtum*-nál, azt a *-cht-* jelölés

is bizonyítja, a mely régibb a *-ht*-nél (v. ö. NyK. XXXIV. 142. s köv. l.).

A *C*) pont alatt nem soroltam föl az összes eseteket, a melyeket Árpád-kori eredeti és ártirt emlékeinkből össze lehet gyűjteni (v. ö. *Aladár, farkas, maradék* stb.). De fölösleges is, mert ezek is megerősítik az általános szabályt. Csak azt említem meg, hogy ha egy szóban eredete szerint is *a—o—a* jelzési sorrendnek kell lenni, s e helyett *o—a—a* van, akkor az oklevél nem eredeti; pl. az 1001-i pannonhalmi oklevélben *Poznanus*-nak van írva *Pazman* lovag (v. ö. KÉZAI, ed. M. FLOR. 50. §.) neve, pedig e névnek 1001-ben magyarul is *Pazman*-nak (eredetére v. ö. FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 1088), s csak később *Pozman* nak (v. ö. KOVÁCS, Index), s legvégül az Árpád-korban *Pazman*-nak kell írva lenni. Az 1001-i oklevelet azonban más okok alapján is sokan XII. század végei, XIII. elei hamisítványnak tartják, s így itt is tulajdonkép *a—o—a* a sorrend.

Azok a tanulságok, a melyeket e fejtegetésből a magyar helyesírás történetére levonhatunk, a következők:

a) A mai *m. á*-val való szavaknak abban az esetben, ha az átadó nyelvben *a* hang van, nálunk a XI—XIV. században az *a* jelölés-története, hogy az ilyen magyarba került szavak először *a*-val, később *o*-val, a XIV. századon túl megint *a*-val vannak írva. Mint már említettük, SZINNYEI három esetet állapított meg, a mikor az Árpád-korban a mai *á* helyén *a* betűt írtak. E három eset közül kettő kivételnélküli; *a* betűt írtak a régiak 1. szó végén, a mikor a mai *a* tövéghangzó vagy ragvéghangzó jelölője; 2. a jövevényszavakban, de ezekben az *a* betű helyett későbbben a XII., XIII. században már *o*, s a XIV. századon túl újból *a* van írva; 3. az *á* előtti szótagban levő mai *á* hangot a régiak csak akkor írták *a*-val, ha az *a* etymologiai értékű; ellenkező esetben más betűt is találunk e szótagban (v. ö. pl. *határ* legrégebben *hotar* stb.). Ez utóbbi jelölésről akkor fogok részletesebben szólni, a mikor az etymologiai értékű *o*-ról fogok értekezni.

b) Olyan esetekben, mikor a szó eredete ismeretlen, de az illető szó XI—XIV. századból való előfordulásainak ez a jelölésbeli sorrendje: *a—o—a* (mai ejtés *á*), kétségtelen, hogy a szóban etymologikus *a*-val van dolgunk.

c) Olyan esetekben, mikor a szóban *a* az eredeti hang, de

nekünk az Árpád-korból csupán *o*-val, később *a*-val jelzett alakjaink vannak (mai ejtés *á*), kétségtelen, hogy a legrégebb följegyzett alaknak *a*-val kellett írva lennie.

Az eddig kifejtettekkel csupán az volt a czélom, hogy a mai *á* hanggal való szavak egy részének (t. i. a hol *á* az eredeti hang) a jelölése történetét elmondjam. De nem válhatok meg a nélkül tárgyamtól, hogy ne nyilatkozzam arról, mi az oka annak, hogy a régebb *a* betű helyébe később az *o* betű lépett, s hogy ne jelezsem, mikép olvasandók az ilyen *o*-k. S ennél a kérdésnél föltétlenül SZINNYEI olvasásához kell csatlakoznom.

Mindaz, a mit eddig szláv, olasz, latin eredetű jövevényszavaink legrégebben följegyzett alakjaiból tanultam, arra vall, hogy jövevényszavaink legrégebben följegyzett alakjai, ha ez adatok XI., XII. századiak, egész olyan hangalakúak, mint a milyennel az illető átvett szavak az átadó nyelvben járatosak. Ott van pl. a mai *megye*, *dinnye* szó, a melynek legrégebb följegyzése *mega* (olv. *megyá*), *dinna* (olv. *dinnyá*). Ugyanígy a mai *barát*, *barázda*, *berkenye* legrégebbi magyar följegyzései *brat*, *brazda*, *brokina* (v. ö. erre Nyelvészeti Füzetek 15:92, NyK. XXV. 133. és itt a *Haram*, *haraszt* szavaknál). Ez általános megfigyelést csak megerősíti jelen értekezésem, mert ez is azt bizonyítja, hogy az etymologiai értékű *á* legrégebben nálunk is *a*-val van írva (v. ö. *Fancel*, *chrastfa* stb.). Tudjuk azonban azt, hogy a szláv, olasz, latin *a* illabialis *á* hang, s azért föltétlenül igaza van SZINNYEINEK, mikor azt mondja, hogy az ilyen eseteket *á*-val kell olvasnunk. Az *á*-ból a magyar nyelvben később *á* hang lett, s ezt a hangállapotot jelzi az *o* betűvel való írás. Később az *á* a magyar köznyelvből végkép kiszorult, s az *a* betű az *á* hangnak a jelölője lett. Ez a XIV. század folyamán történt.*) A fejlődés azonban egyes szavakban itt meg nem állt. A XV., XVI. század folyamán ugyanis bizonyos ragokban s más szórészekben is zártabb hangúvá való fejlődés állott be; így

*) SZINNYEI: «Mind a háromféle *á* később *ä*-ba ment át, még pedig valószínűleg a XIV. század második felében. Ezt abból következtetem, hogy ezen korban az *ä* hangot is mind sűrűbben kezdik *o* helyett *a*-val jelölni, a mit arra magyarázhatunk, hogy az *á* és az *ä* hang egybe kezdett esni, s így az *a* betű előbbi tiszte alól fölszabadulván, lefoglalhatták az *ä* hang jelölésére, úgyhogy az *o* betű egészen az *o* hangnak maradt» (Nyr. XXIV. 197.).

lett tudvalevően *-onk, -ól, -jok* a későbbi *-unk, -úl, -juk-ká*. Ezt a zártabbá való fejlődést kimutathatjuk az eredetibb *á*, későbbi *â* hangnál is. Nem tárgyalom ezt a jelenséget részletesen, csupán néhány példát hozok föl e jelenség kimutatására: α) Az utolsó szótagban: *váras* > *város*, *aranyas* > *aranyos*, *csillag*, *pillag* > *csillog*, *pillog* (v. ö. ZOLNAI. Nyelvemlékeink 16.) | *álnak*, *asztalnak*, *pohárnak*, *tálnak*, *Dusnak*, *kananak* > *álnok*, *asztalnok*, *pohárnok*, *tálnok*, *Dusnok*, *kanonok* stb. β) Közbülső szótagban: *organa*, *kokanya*, *katana*, *palata*, *kalangya*, *szalanna*, *Magdalena* > *orgona*, *kókonya*, *katona*, *palota*, *kalongya*, *szalonna*, *Magdolna* stb. γ) Az első szótagban: *pagan*, *barbély*, *Pangrác*, *Lampért*, *arbanás* > *pogány*, *Borbás*, *Boldizsár*, *borbély*, *Pongrácz*, *Lompért*, *orbonás*, *mostoha* stb.

E zártabbá válással részletesen nem akarok most foglalkozni, de hangsúlyozom, hogy ez a jelenség nem régebbi a XV. század közepe tájánál, s körülbelül akkor kezdődik, a mikor az összes *á*-val való szavak *â* hangúakká lettek már. Ezt épp XV., XVI. századi emlékeinkkel lehet a legszebben bebizonyítani.

S most, miután így a mai *â*-hangú szavak egy részének régi jelölését: az *a—o—a*-t kimutattam, érthetővé tettem azt is, mért nem tartom írástanítóinknak az olaszokat, s miért ragaszkodom föltétlenül ahhoz az olvasás-elmélethez, a melyet SZINNYEI az Árpádok korára nézve megállapított.

MELICH JÁNOS.